

Adam Sapeta

RZESZÓW

Architectura militaris w dziełach o. Benignusa Wanata

Profesor dr hab. Benignus Józef Wanat OCD, wybitny historyk, historyk sztuki i archiwista, twórca Archiwum Prowincji Karmelitów Bosych w Czernej, na zbiorach tego archiwum oparł dwa dzieła dotyczące Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie na Ukrainie. Pierwsze z nich to książka *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie*, wydana w Krakowie w 1998 roku. Poza krótką historią i opisem berdyczowskiego sanktuarium książka zawiera fotokopie wielu cennych archiwalnych fotografii, rycin i rysunków kościoła i klasztoru¹.

Drugim dziełem autorstwa o. Benignusa Wanata jest obszerna monografia *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, wydana w 2007 roku w Krakowie. Dzieło to zostało przygotowane z okazji 250 rocznicy koronacji łaskami słynącego obrazu Matki Bożej Berdyczowskiej oraz na zakończenie obchodów jubileuszu 100-lecia śmierci św. Rafała Kalinowskiego. Monografia zawiera historię kościoła i klasztoru w Berdyczowie, ich szczegółowy opis i bardzo bogaty materiał ilustracyjny, także zawierający fotokopie archiwalnych zdjęć, rycin i planów oraz fotografie współczesne².

W obu przytoczonych wyżej dziełach o. Benignus Wanat poświęcił dużo uwagi fortyfikacjom twierdzy berdyczowskiej, nazwanej Fortecą Matki Boskiej. Bardzo cenny jest bogaty materiał ilustracyjny pozwalający na analizę fortyfikacji, zawarty w obu dziełach. Autor zamieścił przede wszystkim reprodukcje projektu przebudowy fortecy autorstwa Jana de Witte z połowy XVIII wieku oraz reprodukcje: miedziorytu wykonanego przez Teodora Rakowieckiego, ukazującego plan fortecy z 1782 roku po jej przebudowie; miedziorytu tego samego autora, ukazującego oblężenie klasztoru przez wojska rosyjskie w 1768 roku; fotokopii

¹ Zob. B. Wanat, *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie*, Kraków 1998, s. 5.

² Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2007, s. 5.

miedziorytniczego widoku twierdzy z drugiej połowy XVIII wieku z unoszącym się nad nią cudownym obrazem Matki Boskiej Berdyczowskiej; reprodukcje wizerunków Matki Boskiej Berdyczowskiej z fortecą ukazaną w tle, wykonanych w drugiej połowie XVIII wieku przez Joachima Balzera, Gottfrieda Berharda, Verhelsta Fratres; a także grafiki nieznanego autora z 1767 roku. Bardzo cenne są reprodukcje archiwalnych fotografii ukazujących stan fortyfikacji z początków XX wieku oraz z lat 60. i 90. XX wieku. Widok klasztoru wraz z obwarowaniami od strony rzeki Gniłopiat z lat 70. XIX wieku ukazuje także fotokopia rysunku z natury autorstwa Napoleona Ordy zamieszczona w obu dziełach.

W celu dokładnego rozpoznania obwarowań Fortecy Najświętszej Marii Panny autor referatu odbył w dniach 5–6 marca 2015 roku wizję lokalną w Berdyczowie³. Pozwoliło to na poznanie z autopsji szczegółów systemu fortyfikacji klasztornych oraz ich obecnego stanu. Podczas wyjazdu na Ukrainę rozpoznałem także XVII-wieczne fortyfikacje zamków w Zbarażu oraz w Dubnie, które reprezentują analogiczny do Berdyczowa system obronny⁴.

Historia Fortecy Najświętszej Marii Panny w Berdyczowie

Berdyczów, miasto położone na wysokim, wschodnim brzegu rzeki Gniłopiat, zostało lokowane na prawie niemieckim w 1593 roku przez jego właściciela hrabiego na Łohojsku i Berdyczowie Teodora Fryderyka Tyszkiewicza herbu Leliwa. Na szczycie wzgórza, w miejscu dawnego grodu lub zameczku (na horodyszczu), Tyszkiewicz zbudował nowy, murowany zamek, który posiadał piętrowy budynek mieszkalny, wysoką wieżę i otoczony był wałem ziemnym z częstokołem. Częstokół otaczał także podzamcze rozłożone dookoła zamku. Dla wzmocnienia obrony od strony południowo-zachodniej i zachodniej rzeka Gniłopiat przegrodzona została groblą, która spiętrzyła wodę, tworząc rozległy staw. Spiętrzenie miało nie tylko funkcję obronną, ale także znaczenie

³ Pragnę tu serdecznie podziękować Rafałowi Myszkowskiemu OCD i Pawłowi Ferko OCD z Berdyczowa za serdeczne przyjęcie i gościnę w klasztorze oraz oprowadzenie po jego obwarowaniach.

⁴ Pragnę podziękować także mojemu Synowi mgr. inż. arch. Miłoszowi Platowskiemu, który uczestniczył w wyprawie na Ukrainę i był autorem części fotografii wykorzystanych do prezentacji towarzyszącej referatowi wygłoszonemu podczas konferencji w Krakowie. Osobne podziękowania za pomoc merytoryczną i korektę niniejszego opracowania składam mojej Matce, mgr lic. Indze Platowskiej-Sapetowej.

gospodarcze – poniżej grobli zlokalizowano duży młyn o czterech kołach. Jedno z nich napędzało folusz (il. 1)⁵.

Należy domniemywać, że w momencie śmierci Teodora Fryderyka Tyszkiewicza ok. 1623 roku zamek był ukończony wraz z pełnym obwodem fortyfikacji. Tyszkiewicz, który poza Berdyczowem ufortyfikował także zamki w Słobodyszczach, Machnówce, Bernawce, Pulinach i Kodniu, musiał dbać o obronność swoich posiadłości narażonych na najazdy tatarskie i ataki zbuntowanych Kozaków⁶.

Syn Teodora Fryderyka, Janusz Tyszkiewicz, przekazał zamek w Berdyczowie zakonowi karmelitów bosych jako wotum za uwolnienie z niewoli tatarskiej. W 1634 roku rozpoczęto budowę nowej świątyni. Skrzydło mieszkalne dawnego zamku przebudowano na klasztor. Poświęcenie kościoła miało miejsce 22 lipca 1642 roku. Z tej okazji fundator ofiarował do kościoła obraz Najświętszej Marii Panny, który otoczony został wielkim kultem. Z uwagi na liczne cudowne uzdrowienia obraz Matki Boskiej Berdyczowskiej 23 maja 1647 roku został ogłoszony cudownym przez biskupa kijowskiego Stanisława z Kalinowa Zarębę⁷.

Podczas powstania Chmielnickiego w 1648 roku Janusz Tyszkiewicz wraz z karmelitami, w obawie przed Kozakami, opuścili Berdyczów, zabierając ze sobą cudowny obraz Matki Bożej, który następnie umieszczono w klasztorze karmelitanek bosych we Lwowie. Niebroniony klasztor padł ofiarą zbuntowanych Kozaków i Tatarów. Fundator Janusz Tyszkiewicz zmarł w Lublinie w 1649 roku.

Karmelici powrócili do Berdyczowa w 1663 roku. Odrestaurowali kościół i klasztor. Właścicielem Berdyczowa był wtedy Władysław Tyszkiewicz. Kiedy zmarł w 1684 roku, majątek przejęła jego niepełnoletnia córka Teresa Róża. Wykorzystali to synowie Krzysztofa Tyszkiewicza, wojewody czernihowskiego. Postanowili przejąć majątek, podważyć donację Janusza Tyszkiewicza i wypędzić karmelitów z Berdyczowa. Klasztor i kościół zostały złupione w latach 1684 i 1686 przez Tyszkiewiczów. Karmelici zostali poranieni i wypędzeni. Następnie przez wiele lat trwał proces sądowy pomiędzy napastnikami i zakonem karmelitów. W 1717 roku na mocy dekretu trybunalskiego nakazano dziedzicowi Berdyczowa, Krzysztofowi Zawiszy, przyjęcie na powrót karmelitów, zwrócenie im zagarniętego majątku i zapłacenie odszkodowania za wyrządzone krzywdy.

⁵ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 19. Autor cytuje tekst źródłowy: E. Rulikowski, *Berdyczów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 1, Warszawa 1880, s. 134–135; Arch. Jugo-Zapad. Rusi, cz. 6, t. 1, s. 229.

⁶ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 19.

⁷ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 50–51.

Karmelici odrestaurowali kościół, do którego w 1721 roku powrócił cudowny obraz Matki Boskiej. Odbudowano też klasztor i fortyfikacje, które uzbrojono w artylerię. Do twierdzy, która została nazwana Fortecą Najświętszej Marii Panny, wprowadzono garnizon wojskowy. W 1732 roku, z powodu zagrożenia napadem hajdamaków, ponownie wywieziono obraz Matki Boskiej, tym razem do Lublina, do kościoła karmelitanek bosych. Karmelici nie opuścili jednak klasztoru, kontynuując jego odbudowę. Pracami kierował architekt Grzegorz Tarnawski. Cudowny obraz powrócił do Berdyczowa w 1736 roku.

W 1734 roku przeorem klasztoru w Berdyczowie został o. Ludwik od Jezusa (Jan Toroszowicz), który wcześniej był przełożonym klasztoru w Kamieńcu Podolskim. Poznał tam architekta i fortyfikatora Jana de Witte, który prowadził prace przy modernizacji twierdzy kamienieckiej⁸. Po śmierci Grzegorza Tarnawskiego przeor berdyczowski zlecił Janowi de Witte sporządzenie projektu nadbudowy kościoła i modernizację fortyfikacji (il. 2). Projekt został ukończony w 1743 roku⁹. Budowę górnego kościoła rozpoczęto w roku 1739. Rozbudowano także klasztor oraz fortyfikacje, które uzbrojono w 60 dział oraz hakownice. W fortecy stacjonowała załoga wojskowa podporządkowana zwierzchnictwu przeora¹⁰.

Na terenie twierdzy zlokalizowano wytwórnię kul dla broni ręcznej oraz armat. Pierwszym komendantem fortecy berdyczowskiej został Franciszek Kazimierz Chojecki. W oparciu o fortecę oraz siłami jej załogi Chojecki prowadził wyprawy przeciw hajdamakom. Wyprawy organizował także dziedzic Berdyczowa Udalryk Radziwiłł, który chcąc wzmocnić obronność twierdzy berdyczowskiej, oddał plac pod budowę bastionu południowego. Złapani Kozacy byli sądzeni w fortecy. Skazani pracowali przy budowie fortyfikacji.

Ukończone obwarowania zostały poświęcone wraz z górnym kościołem przez biskupa Kajetana Sołtyka 9 czerwca 1754 roku, w uroczystość Trójcy Świętej. Forteca Matki Bożej nie tylko ochraniała Jej sanktuarium, ale stanowiła także schronienie dla okolicznej ludności wraz z majątkiem w czasie napadów rabunkowych. Franciszek Kazimierz Chojecki był komendantem twierdzy do czasu konfederacji barskiej¹¹.

Konfederacja została zawiązana w Barze 29 lutego 1768 roku. 4 marca zawiązano i zaprzysiężono związek zbrojny konfederacji. Przeciwno konfederatom skierowany został interwencyjny korpus rosyjski pod dowództwem

⁸ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 29–31, 53–55.

⁹ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 295, il. 26.

¹⁰ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 56.

¹¹ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 295–296.

generała-majora Piotra Kreczetnikowa. Część wojsk konfederackich w sile ok. 700 żołnierzy, pod dowództwem 23-letniego Kazimierza Pułaskiego, po przegranej bitwie o Żytomierz przybyła do Berdyczowa. Pułaski poprosił przeora, o. Józefa Zwolińskiego, o wpuszczenie do twierdzy. Po uzyskaniu zgody obsadził fortyfikacje klasztorne. W twierdzy schroniło się także ok. 800 osób cywilnych¹². Pierwszy rosyjski atak oddziału gen. Podgorycznego w dniu 15 maja 1768 roku zakończył się niepowodzeniem. 18 maja główne siły rosyjskie dowodzone przez Kreczetnikowa opuściły Ułanów i założyły obóz w centrum Berdyczowa. Następnego dnia Rosjanie rozpoczęli ostrzał twierdzy. Oddział konfederatów próbował przeprawić się z klasztoru przez groblę na Gniłopiecie, być może w celu sprowadzenia odsieczy, ale został powstrzymany przez Kozaków. Artyleria forteczna odpowiedziała ogniem na ostrzał rosyjski, raniąc kilku żołnierzy i kapitana. 20 maja obrońcy zorganizowali wycieczkę, raniono płk. Kreczetnikowa – brata gen. Piotra Kreczetnikowa, i wielu żołnierzy rosyjskich. Rosyjski generał w swoim *Dzienniku działań wojennych*, wydanym drukiem w Poznaniu w 1874 roku, określił straty rosyjskie na ponad 100 żołnierzy „rannych i zaginionych”. Nadal trwała walka artylerii. Pociski rosyjskie nie uczyniły poważnych szkód w murach forticy, ale zniszczyły jedną z baterii. Przez następne dni Rosjanie kontynuowali bombardowanie, próbując dokonać wyłomu w murze obronnym. Konfederaci bronili się dzielnie, Kazimierz Pułaski aktywnie brał udział w walce, sam nakierowywał działa na cel, w nocy pełnił straż przy bramie. Rosjanom w końcu udało się uszkodzić mur w dwóch miejscach. Równocześnie nieprzyjacielska piechota przygotowywała się do szturm. Gromadzono drabiny obłętnicze, z Kijowa sprowadzono ciężkie działa. 29 maja Rosjanie od pojmanego polskiego zwiadowcy uzyskali wiadomość o zbliżającej się do twierdzy odsieczy konfederatów. Kreczetnikow natychmiast odkomenderował silny oddział złożony z trzech szwadronów strzelców i tysiąca dońskich Kozaków pod dowództwem majora Chwasulowa z zadaniem zaatakowania konfederatów. W tym czasie obrońcy ponowili wypadki za mury twierdzy i podpalili kilka domów, w których kwaterowali Rosjanie. W następnym dniu pod wsią Wieligródka, na dwie mile od Berdyczowa, siły Chwasulowa wraz z oddziałem płk. Popowa rozbiły szykujący się do kontrataku 3-tysięczny polski oddział. Klęska odsieczy oraz kończące się zapasy żywności i prochu skłoniła obrońców do podjęcia układów w sprawie poddania twierdzy. 1 czerwca ogłoszono rozejm i wstrzymano ogień. W tym dniu gen. Podgorycznin przyprowadził do Berdyczowa 121 jeńców z rozbitego oddziału konfederackiego. 2 czerwca Kazimierz

¹² Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 299–300.

Pułaski zaproponował Rosjanom rokowania w sprawie poddania twierdzy. Uzyskano pisemną deklarację, że obrońcy zachowają życie i nie zostaną ograbieni. 3 marca Kazimierz Pułaski wraz z chorągwią regimentarską złożył broń. Twierdzę opuściło 1361 obrońców, w tym 135 rannych. Wojska rosyjskie zajęły klasztor¹³. Kreczetnikow wybrał na kwaterę refektarz klasztorny, oficerowie zajęli cele zakonników. Rosyjski generał przebywał w klasztorze do 28 czerwca, po czym wyjechał do Chmielnika, zabierając 48 armat i całą broń ręczną. Obrabowano skarbiec klasztorny, zabierając również kosztowności ludzi, którzy zdeponowali je u karmelitów. Kreczetnikow zrezygnował ze zburzenia fortyfikacji klasztornych na prośbę swojego brata, który był wdzięczny Matce Boskiej za uratowanie życia. Rosjanie ostatecznie opuścili klasztor 4 września¹⁴. Obłężenie twierdzy berdyczowskiej przedstawia grafika autorstwa Teodora Rakowieckiego (il. 3)¹⁵.

Po wyjściu Rosjan przeor klasztoru, o. Józef Zwoliński, rozpoczął remont fortyfikacji, który trwał miesiąc. Kazał sprowadzić uszkodzone i porzucone przez Rosjan działa, wyremontował je i ustawił na wałach. Dzięki fundacji właścicieli Berdyczowa Radziwiłłów, rozbudowany został bastion pd. nad rozlewiskiem Gniłopiatu. Zorganizowano i uzbrojono nową załogę wojskową pod komendą majora Serwańskiego.

Podczas wojny w obronie Konstytucji 3 maja, dla wzmocnienia armii ks. Józefa Poniatowskiego, przekazano część załogi berdyczowskiej oraz artylerię i ręczną broń palną. Upadek państwa i drugi rozbiór w 1793 roku położyły kres funkcjonowaniu Fortecy Matki Boskiej dla obrony Rzeczypospolitej.

Kasata zakonu karmelitów bosych w Berdyczowie nastąpiła w 1866 roku. Budynki klasztorne przeznaczono na siedzibę różnych instytucji państwowych. Karmelici powrócili ponownie 16 czerwca 1918 r. Byli jednak szykanowani przez władze bolszewickie. W zabudowaniach klasztornych zakwaterowano dwie kompanie żołnierzy oraz wojskową orkiestrę dętą, która ćwicząc usiłowała przeszkodzić w odprawianiu Mszy św. Kościół dolny zmieniono na kino, w którym wyświetlano filmy propagandowe. 7 lipca 1926 roku zmarł ostatni karmelita, o. Terejusz od św. Józefa. Kościół został zmieniony na muzeum. W czasie ataku niemieckiego na ZSRR wycofujący się Rosjanie podpalili kościół, który spłonął całkowicie wraz z oboma wieżami. Kolejne zniszczenia przyniosły działania

¹³ Zob. J. Matkowski, *Jak konfederaci barscy bronili berdyczowskiej Fortecy*, „Wschodnia Gazeta Codzienna kresy24.pl”, 24.11.2014, <http://kresy24.pl/59655/jak-konfederaci-barscy-bronili-berdyczowskiej-fortecy> (21.08.2015).

¹⁴ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 300–301.

¹⁵ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., il. 28.

wojenne. Zachował się jedynie dolny kościół. Zrujnowane zostały także obwarowania (il. 4). W latach 1953–1979 władze ZSRR przeprowadziły częściową odbudowę kościoła i klasztoru, w którym urządzili szkoły: muzyczną i plastyczną. Dolny kościół zmieniono na salę sportową¹⁶.

Karmelici bosy powrócili do Berdyczowa w 1991 roku. Odzyskali oba kościoły – górny i dolny. Poświęcenie obu kościołów miało miejsce 8 grudnia 1991 roku. Pierwszej po 65 latach Mszy Świętej przewodniczył prowincjał Prowincji Polskiej Karmelitów Bosych o. Benignus Józef Wanat. Poświęcił także kopię obrazu Matki Boskiej Berdyczowskiej. Od 1992 do 2008 roku prowadzone były prace remontowo-konserwatorskie obu kościołów. Stopniowo remontowane i odbudowywane przez władze miasta Berdyczowa są także obwarowania klasztoru¹⁷.

Analiza obwarowań Fortecy Matki Boskiej w Berdyczowie

Forteca berdyczowska wzniesiona jest na wysokim brzegu rzeki Gniłopiat okrążającej zespół obronny od południowego zachodu, zachodu i północnego zachodu. Obronność frontu południowo-zachodniego obwarowań wzmacnia sztuczne rozlewisko powstałe po spiętrzeniu wody groblą usypaną w końcu XVI wieku (il. 5). Front północno-zachodni zabezpieczała zabagniona dolina Gniłopiatu. Zamek Tyszkiewicza znajdował się w centrum założenia. Był to piętrowy budynek mieszkalny z wysoką wieżą od strony południowo-wschodniej. Wieża zamkowa była przede wszystkim punktem obserwacyjnym, w górnych kondygnacjach posiadała też stanowiska obronne. Zamek otaczał wał ziemny z częstokołem, tworzący nieregularny czworobok. Od strony Gniłopiatu linię obronną stanowił prawdopodobnie mur obronny. W narożnikach musiały znajdować się urządzenia flankujące, prawdopodobnie basteje. Basteja wschodnia, włączona następnie w obwód bastionowy, flankowała fronty: południowo-wschodni i północno-wschodni. Zamek Tyszkiewiczów reprezentował więc bastejowy system fortyfikacji, z elementem systemu wieżowego.

W związku z przekazaniem zamku karmelitom bosym przez Janusza Tyszkiewicza w 1630 roku, skrzydło mieszkalne przebudowano na klasztor, po północno-wschodniej stronie wieży wzniesiony został kościół. W związku z zagrożeniem najazdami i grabieżami wzmocniono także fortyfikacje. Prawdopodobnie wtedy

¹⁶ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 301–318.

¹⁷ Zob. B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., s. 319–326.

zmodernizowano system obronny poprzez zastosowanie bastionów szkoły staro- i nowowłoskiej. Bastion północny oraz półbastion zachodni (il. 6) o cechach fortyfikacji starowłoskiej być może były zbudowane wcześniej, jeszcze przez Teodora Fryderyka Tyszkiewicza. Bastiony starowłoskie posiada zamek w Zbarażu, zbudowany w latach 1627–1631. Natomiast nietypowe dzieło flankujące w narożniku północnym złożone z XVI-wiecznej bastei i półbastionu nowowłoskiego należy łączyć z przebudową z lat 30. XVII wieku (il. 7). Bastiony nowowłoskie o podobnym narysie jak półbastion berdyczowski posiada zamek w Dubnie z początku XVII wieku.

Podczas przebudowy kościoła i klasztoru z lat 1720–1736 zmodernizowano także fortyfikacje. W trakcie tej przebudowy wykonano kleszczowy front południowo-wschodni z rawelinem osłaniającym bramę wjazdową (il. 8).

Największa modernizacja obwarowań klasztornych miała miejsce w latach 1739–1754. Projekt wykonał znany architekt-fortyfikador Jan de Witte. W 1743 roku wykonał projekt przebudowy¹⁸. Projekt zakładał nadbudowę istniejącego kościoła poprzez budowę nad nim nowej świątyni w stylu barokowym, rozbudowę klasztoru, który wraz z kościołem tworzyć miał czworobok z wewnętrznym dziedzińcem oraz modernizację istniejących fortyfikacji kleszczowych przez nadbudowę murowanych nadszańców ze strzelnicami działowymi. Przed frontami południowo-wschodnim i północno-wschodnim de Witte zaprojektował zewnętrzną linię obronną w systemie kleszczowym. W pierwszej kolejności ukończono budowę górnego kościoła oraz przebudowę klasztoru wraz z wieżą. Wygląd Fortecy Matki Boskiej z tego okresu przedstawiają miedzioryty (il. 9) oraz grafika w obu dziełach o. Benignusa Wanata¹⁹.

Ostatecznie zrealizowane fortyfikacje odbiegały znacznie od projektu Jana de Witte. Nie wykonano zewnętrznej linii obronnej. W zamian rozbudowano rawelin, dodając obronną szczyt flankującą front północno-wschodni oraz wzniesiono bastion południowy, dobudowany do kleszczy frontu południowo-wschodniego na skarpie nad zalewem Gniłopiatu. Bastion stanowiący silną pozycję artyleryjską, został po oblężeniu rosyjskim rozbudowany. Wzniesiono też od strony wewnętrznej frontu północno-wschodniego i części zachodniej frontu południowo-zachodniego rozległy nadszaniec artyleryjski z pozycjami służącymi do obrony dalekiej zachodniego brzegu Gniłopiatu. Od strony wewnętrznej frontu południowo-wschodniego zbudowano piętrowe koszary, a po

¹⁸ Zob. B. Wanat, *Sanktuarium Matki Bożej...*, dz. cyt., il. 19; B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., il. 26.

¹⁹ Zob. B. Wanat, *Sanktuarium Matki Bożej...*, dz. cyt., il. 22, 24; B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., il. 30, 32, 76.

północnej stronie kościoła drugą wieżę. Wygląd fortecy w 1782 roku przedstawia miedzioryt autorstwa Teodora Rakowieckiego (il. 10)²⁰.

Po zniszczeniach wojennych i niedawnej odbudowie zachowany jest zasadniczy obwód fortyfikacji. Nie zachował się bastion południowy, fortyfikacje zewnętrzne przed bramą wjazdową, nadszaniec i półbastion zachodni. W 2015 roku awarii uległ bastion północny – zawalił się fragment jego czoła. Pomimo dzisiejszego stanu fortyfikacje twierdzy berdyczowskiej są niezwykle interesującym zabytkiem polskiej sztuki obronnej i wraz z odnowioną świątynią zasługują na uwagę jako bardzo ważne miejsce związane z historią Polski, wzbogacone kultem Matki Boskiej Berdyczowskiej. Tymi dwoma względami i troską o kontynuację kultu kierował się w swojej ofiarnej działalności naukowej, fundatorskiej i organizacyjnej na rzecz berdyczowskich zabytków śp. Benignus Józef Wanat O.C.D.

Abstrakt

Omawiam tu dwa dzieła Benignusa Wanata O.C.D., dotyczące warownego zespołu kościoła-sanktuarium Matki Bożej i klasztoru karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Początek tego zespołu zabytkowego stanowił zamek berdyczowski, darowany w 1634 roku zakonowi przez hr. Janusza Tyszkiewicza, przebudowany na obronny zespół klasztorny. W 1642 roku karmelici bosci otrzymali od fundatora obraz Matki Bożej, otoczony żywym kultem, koronowany w roku 1756 koronami poświęconymi przez papieża Benedykta XIV. Obronny klasztor nazwano Fortecą Najświętszej Maryi Panny. Autor omawia szczegółowo fortyfikacje klasztoru, które od wieków XVII–XVIII broniły go przed Tatarami, Kozakami, Rosjanami i zachłannością członków rodu Tyszkiewiczów. Twierdzę wzmacniano załogą wojskową i artylerią. W 1734 roku przeprowadzono modernizację twierdzy (arch. Jan de Witte). Twierdza broniła Polski przed Rosjanami w czasie konfederacji barskiej w roku 1768. Upadek Polski w roku 1793 położył kres fortecy. Rosja przeznaczyła zespół na cele świeckie. W czasie II wojny światowej kościół wraz z klasztorem i fortyfikacjami zostały spalone. Obraz Matki Boskiej zaginął. W roku 1991, gdy ogólnopolskim prowincjałem był o. Benignus Wanat, zakonnicy powrócili do Berdyczowa. Zespół został zrewa-

²⁰ Zob. B. Wanat, *Sanktuarium Matki Bożej...*, dz. cyt., il. 20; B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, dz. cyt., il. 27.

loryzowany jego staraniem, wraz z ufundowaniem nowego obrazu Matki Bożej, ukoronowanego w 1988 roku. Rewaloryzacja klasztoru i fortyfikacji jest nadal prowadzona siłami zakonu i ukraińskich władz Berdyczowa. Sanktuarium służy obydwu narodom.

Ostatni rozdział pracy jest poświęcony analizie fortyfikacji berdyczowskiego klasztoru pod kątem systematyki i specyfiki architektury obronnej od wieku XVII do czasów współczesnych.

Abstract

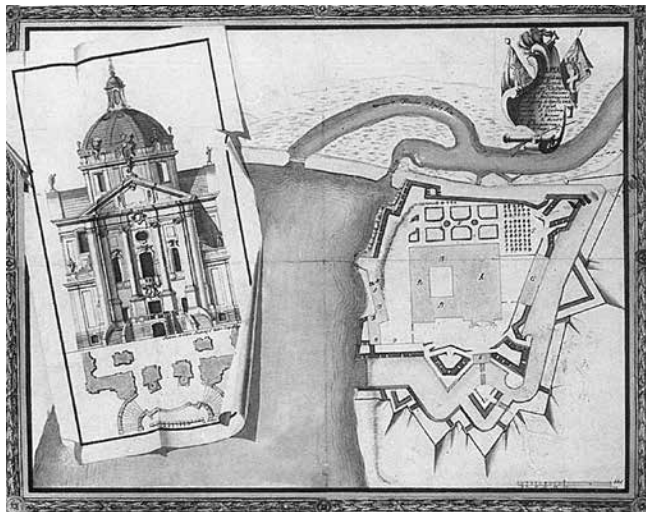
Architectura militaris in the works of Fr Prof. Benignus Wanat

The article discusses two works of Fr. Benignus Wanat O.C.D., concerning the fortified complex of the church-shrine of Our Lady and the monastery of the Discalced Carmelites in Berdychiv, Ukraine. The history of the present conservation area started when Count Janusz Tyszkiewicz donated the already existing Berdychiv castle to Carmelites in 1634. The castle was subsequently rebuilt as a fortified monastery. In 1642 the founder donated a miraculous icon of the Virgin Mary crowned with crowns of Pope Benedict XIV in 1756. The fortified monastery was then referred to as the Fortress of the Blessed Virgin Mary. The paper describes the history of Berdychiv fortress from the 17th century to modern times. The fortress, reinforced with military crew and artillery, was to protect the shrine against invasions of the Tatars, Cossacks and Russians. In 1734 it underwent modernisation (Arch. Jan de Witte). The fortress, under the command of Kazimierz Pułaski, defended Poland against the Russians during the Bar Confederation in 1768. The collapse of Poland in 1793 put an end to the fortress. Russia designated the monastery for secular purposes. During World War II, the church with the monastery and fortifications were burnt and destroyed. The miraculous icon of Our Lady went missing. In 1991, when Fr. Benignus Wanat was the Provincial Superior of Polish Carmelites, the monks returned to Berdychiv. Fr. Wanat was instrumental in restoring the architectural complex and funding a new picture of Our Lady, crowned in 1988. Currently the sanctuary serves both nations – Polish and Ukrainian.

The last chapter of the paper is devoted to the analysis of Berdychiv monastery fortifications systems from the end of the 16th century to the second half of the 18th century. The fortifications evolved from the tower and round bastion system, through the old and new Italian bastion system, into the tenaille system. Elements of all these systems can be presently seen in Berdychiv. After the extensive damage caused by World War II and further aggravated by the days of Soviet rule, the fortifications were left in ruins until 1993. Since then the restoration and renewal work has been conducted and financed by the Ukrainian authorities of the city of Berdychiv and Zhytomyr province.

1. Forteca berdyczowska, widok od zachodu. Na pierwszym planie rzeka Gniłopiat z groblą i młynami. Rysunek z natury Napoleona Ordy, litografia Maksymiliana Fajansa. Wg B. Wanat, *Klasztor Karmelitów Bosych na Ukrainie*, Kraków 2007, il. 1

2. Projekt górnego kościoła oraz modernizacji fortyfikacji klasztornych wykonany w 1743 roku przez Jana de Witte. Wg B. Wanat, *Klasztor Karmelitów Bosych na Ukrainie*, Kraków 2007, il. 26

3. Oblężenie Fortecy Najświętszej Marii Panny przez Rosjan w maju 1768 roku. Grafika Teodora Rakowieckiego. Wg B. Wanat, *Klasztor Karmelitów Bosych na Ukrainie*, Kraków 2007, il. 28

4. Zniszczony podczas II wojny światowej zespół klasztorny. Widok od strony południowo-wschodniej. Fotografia z 1966 roku. Wg B. Wanat, *Klasztor Karmelitów Bosych na Ukrainie*, Kraków 2007, il. 9

5. Widok fortecy z grobli na Gniłpiacie. Front południowo-zachodni obwarowań, 6.03.2015. Fot. Miłosz Platowski

6. Półbastion zachodni, front północno-zachodni obwarowań. Widoczne dwie strzelnice artyleryjskie oraz narożna kawaliera. Fotografia z początku xx wieku.
Wg B. Wanat, *Klasztor Karmelitów Bosych na Ukrainie*, Kraków 2007, il. 7

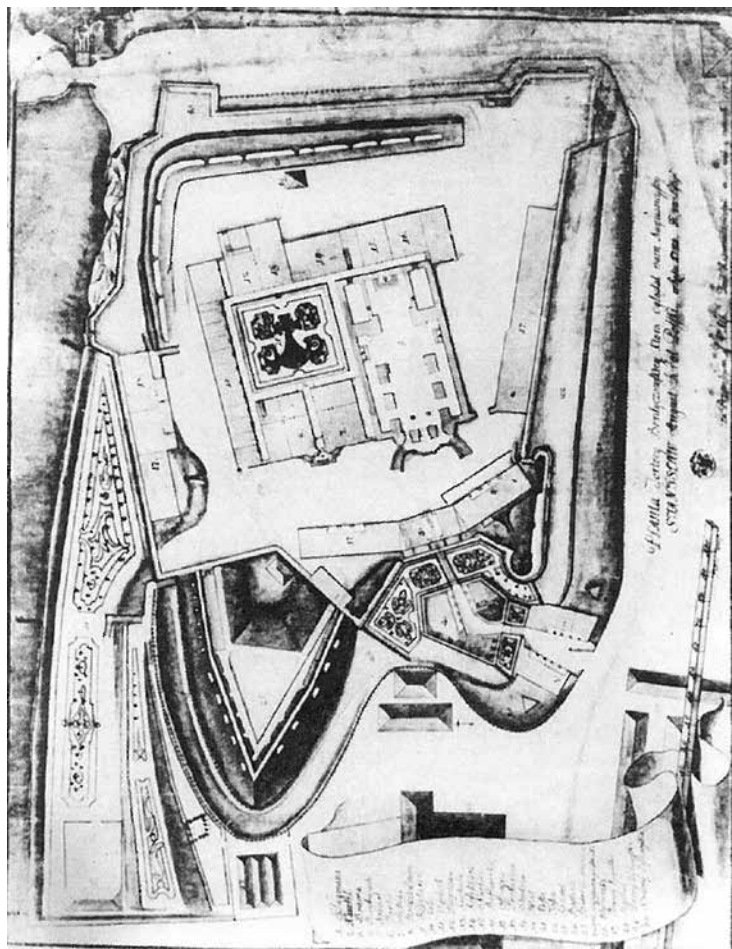
7. Półbastion w systemie nowowłoskim, front północno-wschodni obwarowań, widok od północy, 6.03.2015. Fot. Adam Sapeta

8. Front południowo-wschodni obwarowań, dwuramiennik kleszczowy, kurtyna z bramą wjazdową i basteja, 6.03.2015. Fot. Miłosz Płatowski

9. Forteca po przebudowie w latach 1739–1754. Widok od strony południowo-wschodniej. Miedzioryt z drugiej połowy XVIII wieku. Wg B. Wanat, *Klasztor Karmelitów Bosych na Ukrainie*, Kraków 2007, il. 49

10. Plan obwarowań fortecy berdyuzowskiej po ukończeniu ich rozbudowy i modernizacji przez Jana de Witte oraz po ostatniej rozbudowie w 1768 roku. Miedzioryt Teodora Rakowieckiego z 1782 roku. Wg B. Wanat, *Klasztor Karmeliów Bosych na Ukrainie*, Kraków 2007, il. 27